

De Stadsmuren van Themistokles

Archeologische en historische verificatie van de beschrijving van Thukydides
1.93.2 uit zijn boek 'De Peloponnesische Oorlog'

Scripte: Heilige Plaatsen

Mick van Eeuwijk

Studentnummer: 4027027

10 juli 2015

Docent: Floris van den Eijnde

Aantal woorden: 7129

Met dank aan Dr. Floris van den Eijnde en Das Deutsches Archäologisches Institut met
in het bijzonder Prof. Dr. Hans Rupprecht Goette

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Hoofdstuk 1: Archeologische verificatie van 1.93.2	8
■ Meerdere muren van Themistokles.....	8
■ Opgegraven stadsmuren.....	9
■ Structuur.....	12
■ Degelijke bouwstijl.....	14
■ Stadsmuren in het geheel.....	16
■ Bouwtijd.....	19
■ Faciliterende bouwomstandigheden.....	20
■ Conclusie.....	23
Hoofdstuk 2: De politieke betekenis van het gebruik van spolia	25
Conclusie	29
Bibliografie	32

Inleiding

Het jaar 480 v. Chr.: de Atheners hebben onder leiding van Themistokles de Perzen verslagen in de Slag bij Salamis, maar tegen een hoge prijs.¹ Athene was door de Perzen gedurende de oorlog systematisch geplunderd en lag in puin. Om de stad beter te beschermen, riep Themistokles de Atheense bevolking op om hun stad van muren te voorzien. De stadsmuren zouden maar liefst een omtrek krijgen van zes kilometer, wat een enorme inspanning zou vereisen.² Vanaf het begin stuitte de Atheners op weerstand van de Lacedaemoniërs (Spartanen)³, die erop tegen waren dat Athene ommuurd werd, omdat de Atheners zich daarmee ook onaantastbaar maakten voor de superieure militaire macht van de Spartanen.⁴ De bouw van de stadsmuren vormde daarmee één van de elementen die leidden tot de Peloponnesische Oorlog.

De geschiedschrijving over de bouw van de stadsmuren is door het gebrek aan andere overgeleverde bronnen voornamelijk gebaseerd op wat Thukydides hierover heeft geschreven.⁵ Volgens Thukydides waren de Lacedaemoniërs bang dat de bouw van de stadsmuren Athene te machtig zou maken.⁶ Om hun werkelijke vrees te verhullen, kwamen de Lacedaemoniërs met drogredenen. Stadsmuren rond Athene zouden in het voordeel zijn van de Perzen die na een nieuwe verovering van Athene het als bescherming voor een nieuwe uitvalsbasis konden gebruiken. Ook zou Athene een plek moeten zijn waar Grieken altijd naar toe konden vluchten. Stadsmuren zouden dan voor Griekse vluchtelingen slechts hinderlijk zijn.

¹ P. Green, *The Year of Salamis, 480–479 BC.* (Londen 1970) 61

² F. E. de Winter, *Greek Fortifications* (Londen 1971) 86

³ P., Cartledge, *Sparta and Lakonia, A Regional History 1300 to 362 BC* (Oxford 2002) 28

⁴ Thuc. 1.14.15, 1.92.1 Alle vertalingen van Thukydides uit zijn boek 'De Peloponnesische Oorlog' zijn afkomstig van deze website: <http://perseus.uchicago.edu/>

⁵ W. den Boer, 'Themistocles in Fifth-Century Historiography', *Mnemosyne Vol. 15* (Leiden 1962) 225, 227

⁶ Thuc. 1.90.3

Om de stadsmuren toch te kunnen bouwen verzond Themistokles volgens Thukydides een list.⁷ Hij vertrok naar Sparta om te bemiddelen over de stadsmuren, maar voor zijn vertrek riep Themistokles de hele Atheense bevolking op om tijdens zijn afwezigheid in het geheim de stadsmuren op te bouwen. Eenmaal in Sparta stelde Themistokles dat de bemiddelingen pas konden beginnen als ook zijn gezantschap aanwezig was. Toen een van de afgereisde gezanten hem informeerde dat de stadsmuren tot verdedigbare hoogte waren opgebouwd, brak Themistokles de vergadering af en keerde terug naar Athene. Volgens Thukydides was het dus aan Themistokles te danken dat de stadsmuren in een kort tijdsbestek zijn opgetrokken.

Thukydides schreef dat de grote haast waarmee de muren gebouwd werden duidelijk zichtbaar was in de stadsmuren:

In this way the Athenians walled their city in a little while. To this day the building shows signs of the haste of its execution; the foundations are laid of stones of all kinds, and in some places not wrought or fitted, but placed just in the order in which they were brought by the different hands; and many columns, too, from tombs and sculptured stones were put in with the rest. – Thuc. 1.93.1-2

De verschillende steensoorten in de stadsmuren en het feit dat de stenen op sommige plaatsen niet passend waren gemaakt vormden voor Thukydides het bewijs dat er in allerijl was gebouwd. Daarnaast vermeldde hij expliciet dat er voor de bouw van de stadsmuren gebruik was gemaakt van spolia in de vorm van materiaal van tombes en sculpturen, wat volgens Thukydides ook een teken van overhaast was. Voor het lezersgemak zal ik vanaf nu de term 'spolia' gebruiken om aan te duiden dat het om materiaal van tombes en sculpturen gaat.

⁷ Thuc. 1.93

De vraag is in hoeverre Thukydides betrouwbaar is in zijn beschrijving over de stadsmuren (1.93.2). Was er wel sprake van haast tijdens de bouw van de stadsmuren? Er zijn vier redenen om aan de beschrijving van Thukydides te twijfelen. Ten eerste kaartte Thukydides zelf de objectieve tekortkomingen van bronnengebruik aan in het begin van zijn werk over de Peloponnesische Oorlog. Thukydides stelde dat mensen een imperfect geheugen hebben en dat het hem moeite heeft gekost om uit de uiteenlopende verslagen van ooggetuigen zijn eigen conclusies te trekken.⁸ Aan de ene kant toont het de betrouwbaarheid van Thukydides, omdat hij zich er van bewust was dat zijn beschrijvingen (slechts) interpretaties van bronnen waren. Aan de andere kant herinnert het de lezer eraan dat Thukydides niet geheel objectief kon zijn in zijn beschrijvingen over het verleden, omdat hij afhankelijk was van bronnen waarvan niet met zekerheid kon worden gesteld dat ze volledig op de waarheid berusten.

Ook schreef Thukydides over de bouw van de stadsmuren 75 jaar nadat ze waren gebouwd.⁹ Het is mogelijk dat in de loop der jaren de verhalen over de manier van bouwen aangedikt zijn met als doel het verleden in Athene te verheerlijken. Wellicht hebben die verhalen Thukydides beïnvloed bij zijn beschrijvingen.

Daarnaast ligt het in de lijn der verwachtingen dat Thukydides in zijn beschrijvingen beïnvloed is door zijn affiniteit met de aristocratie. Thukydides schreef namelijk dat hij afstamde van een Thracische aristocratische familie en Herodotus bevestigde dat zijn familie een groot aandeel had in een goudmijn.¹⁰ De affiniteit van Thukydides met de aristocratie kan dus zijn selectie van bronnen en interpretaties hebben beïnvloed.

Ten slotte schreef Thukydides dat hij door de democratie in Athene is verbannen nadat een Atheense legerbasis in Amphipolis onder zijn leiding geen stand kon houden tegen de Lacedaemoniërs in de Peloponnesische Oorlog.¹¹ Gedurende zijn verbanning schreef hij over de Peloponnesische Oorlog.¹² Het is mogelijk dat Thukydides, gezien zijn

⁸ Thuc. 1.22

⁹ C. Scardino, *Gestaltung und Funktion der Reden bei Herodot und Thukydides* (Berlijn 2008) 399

¹⁰ Thuc. 6.39.1, Herod. 6.46.1

¹¹ Thuc. 5.26.5

¹² G. P. Landmann, *Thukydides. Der Peloponnesische Krieg* (München 1991) 8

verbanning, sceptisch was over de democratie en de successen van de democratie buiten beschouwing liet in zijn beschrijvingen. Themistokles profileerde zich als democraat en de stadsmuren die onder zijn leiding zijn gebouwd, kunnen een democratisch succes worden genoemd.¹³ In de beschrijving van Thukydides ontbreekt dit democratische aspect van de bouw van de stadsmuren.

Concluderend kan worden gesteld dat er redenen zijn om aan de betrouwbaarheid van Thukydides te twijfelen.

Het ligt voor de hand om te onderzoeken in hoeverre Thukydides in 1.93.2 de juiste conclusie trok, omdat dit kan bevestigen of weerleggen dat dit één van de elementen was die leidden tot de Peloponnesische Oorlog. Daarmee vormt 1.93.2 een belangrijk fragment in zijn werk. Indien uit archeologisch onderzoek blijkt dat we de beschrijving van Thukydides moeten nuanceren, moeten we ons afvragen of de bouw van de stadsmuren mede bijgedragen heeft aan het ontstaan van de Peloponnesische Oorlog, zoals Thukydides beschreven heeft. Een nuancering van 1.93.2 zou voor historici betekenen dat het beeld over het begin van de Peloponnesische Oorlog moet worden herzien. Het is dus van historiografisch belang dat 1.93.2 wordt geverifieerd met archeologische bronnen, omdat dit fragment nog altijd deels bepalend is voor hoe er in de historiografie naar de aanzet van de Peloponnesische Oorlog wordt gekeken.

Tot de jaren '60 van de twintigste eeuw werd de beschrijving van 1.93.2 betrouwbaar geacht.¹⁴ Een voorbeeld van een historicus die deze manier van denken typeert is W. den Boer, die stelt dat Thukydides een betrouwbare bron is, omdat Thukydides ondanks zijn geloof in een oligarchische staatsvorm, toch positief was over de democratische leider Themistokles.¹⁵ Thukydides en Themistokles waren namelijk elkaars tegenpolen. Thukydides was als aristocraat gecharmeerd van een oligarchische staatsvorm en Themistokles was mede-grondlegger van de Atheense democratie en het zou dan in de

¹³ Boer, 'Themistocles in Fifth-Century Historiography', 15

¹⁴ Fornara, *Athenes from Cleisthenes to Pericles*, 118

¹⁵ Boer, 'Themistocles in Fifth-Century Historiography', 15

lijn der verwachtingen liggen dat Thukydides daarom eerder in negatieve zin dan in positieve zin over Themistokles zou schrijven.

Dankzij archeologische opgravingen is het mogelijk om de beschrijving van Thukydides te verifiëren, omdat restanten van de stadsmuren zijn teruggevonden. Archeologisch onderzoek naar de degelijkheid van de stadsmuren kan namelijk bevestigen of weerleggen of de stadsmuren zijn gebouwd op de manier zoals Thukydides het beschreef.

Vanaf de jaren '60 zijn er nieuwe vondsten gedaan die aantonen dat de stadsmuren degelijker waren gebouwd dan Thukydides beschreef.¹⁶ Deze vondsten leidden ertoe dat de betrouwbaarheid van Thukydides steeds meer in twijfel wordt getrokken.¹⁷

Uitsluitel over of Thukydides in 1.93.2 gelijk heeft, is echter nog niet gegeven. In de literatuur over de stadsmuren wordt slechts zijdelings gerefereerd naar 1.93.2. Een onderzoek dat zich specifiek richt op 1.93.2 van Thukydides zou dus een welkome toevoeging zijn aan de literatuur, omdat dit een volledige onderbouwing geeft in hoeverre Thukydides gelijk heeft in 1.93.2. Het doel van mijn scriptie is daarom om de volgende vraag te beantwoorden: In hoeverre trekt Thukydides de juiste conclusie in zijn beschrijving 1.93.2 in zijn boek 'De Peloponnesische Oorlog' ten aanzien van het materiaal waarmee de stadsmuren van Themistokles zijn gebouwd? Indien hieruit blijkt dat Thukydides verkeerde conclusies heeft verbonden aan de manier waarop de stadsmuren zijn gebouwd, geeft dit reden om te twifelen aan de betrouwbaarheid van de geschriften van Thukydides en daarmee aan de manier waarop de Peloponnesische Oorlog door hem is beschreven.

Om deze vraag te beantwoorden heb ik mijn scriptie onderverdeeld in twee hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk is geverifieerd in hoeverre de beschrijving van Thukydides overeenstemt met archeologisch onderzoek. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de politieke betekenis van het gebruik van spolia bij de bouw van de stadsmuren die in de beschrijving van Thukydides ontbreekt. Uit deze twee hoofdstukken zal blijken of

¹⁶ Fornara, *Athens from Cleisthenes to Pericles*, 119

¹⁷ *Ibidem* 119

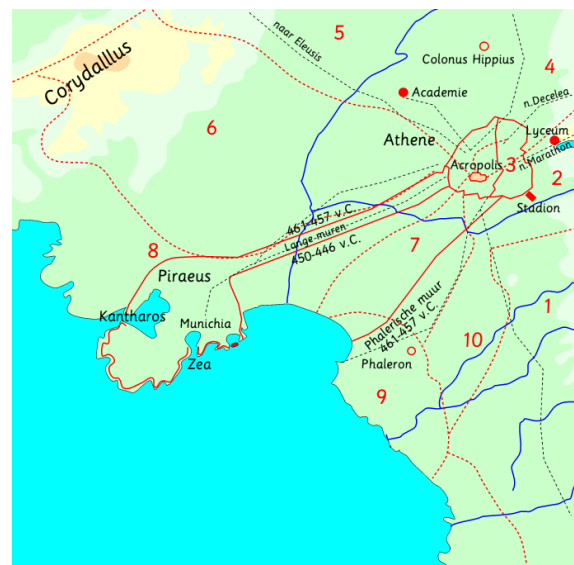
Thukydides de feiten zo heeft geselecteerd en geïnterpreteerd dat zijn visie het beste tot uiting komt.

Hoofdstuk 1: Archeologische verificatie van de beschrijving 1.93.2 van Thukydides

In dit hoofdstuk volgt de uiteenzetting over in hoeverre 1.93.2 overeenkomt met archeologische vondsten. De volgende vragen zullen daarbij aan de orde komen: Over welke muren gaat het? Welke delen van de stadsmuren zijn opgegraven en komen overeen met 1.93.2? Heeft de structuur van de stadsmuren kenmerken van een overhaastige bouw? Is er sprake van een bouwstijl die alleen met tijdsnood kan worden verklaard? Zijn de opgegraven delen representatief voor de stadsmuren in zijn totaliteit? Was het mogelijk om de stadsmuren in een korte tijd op te bouwen? Waren er andere factoren die de bouw bespoedigden?

Meerdere muren van Themistokles

Er zijn vier muren die worden gerelateerd aan Themistokles.¹⁸ Het is belangrijk om hier onderscheid in te maken, omdat 1.93.2 alleen betrekking heeft op de stadsmuren van Athene (zie de rode omcirkeling waarin zowel 'Acropolis' als het cijfer 3 vallen op de afbeelding hiernaast).¹⁹ Ter verduidelijking licht ik de andere drie muren kort toe. De meest bekende muren die mogelijk op initiatief van

Afbeelding 1: kaart van de Muren van Themistokles

¹⁸ Wycherley, *The Stones of Athens* 10

¹⁹ Ibidem 10

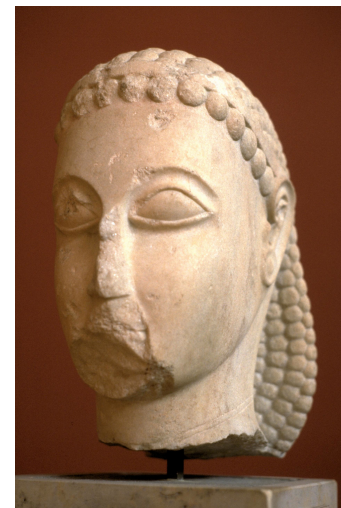
Themistokles zouden zijn gebouwd, zijn De Lange Muren. De Lange Muren lagen tussen Athene en de haven van Piraeus en zij dienden om de toegang tot de zee veilig te stellen in tijden van oorlog (afbeelding 1).²⁰ De Lange Muren werden in 456 voltooid onder leiding van Perikles, maar omdat het initiatief voor de bouw van De Lange Muren waarschijnlijk bij Themistokles lag, worden deze muren vaak gerelateerd aan de laatstgenoemde.²¹ Ook liet Themistokles de fortificaties van de acropolis van Athene verstevigen (zie afbeelding 1 omcirkeling onder 'Acropolis').²² Tevens zou Themistokles de stadsmuren van Piraeus hebben laten bouwen (afbeelding 1).²³ Deze verschillende delen worden vaak benoemd onder de overkoepelende term 'de Muren van Themistokles'.

Omdat de Muren van Themistokles uit verschillende delen bestonden, is het belangrijk om te weten dat 1.93.2 alleen betrekking heeft op de stadsmuren. Voor het lezersgemak zal ik vanaf nu de term 'stadsmuren' gebruiken om aan te duiden dat het over de stadsmuren van Athene gaat die Themistokles naar alle waarschijnlijkheid heeft laten bouwen.

Opgegraven stadsmuren

Thukydides legde in 1.93.2 nadruk op het gebruik van spolia en ik zal mij daarom ook op dit kenmerk richten. Het doel van dit deelonderwerp is een overzicht geven van waar spolia zijn teruggevonden in de stadsmuren. Hieruit zal blijken dat het gebruiken van spolia niet altijd op haast hoeft te wijzen.

In 1916 werd de eerste sculptuur in de stadsmuren gevonden (afbeelding 2).²⁴ De sculptuur bevond zich in het fundament van

Afbeelding 2: De Thracische Sculptuur

²⁰ J. Whitley, *The Archeology of Ancient Greece* (Cambridge 2001) 356

²¹ Wycherley, *The Stones of Athens* 10

²² Ibidem 10.

²³ Thuc. 1.93.3

²⁴ W. D. Niemeier, *Der Kuros vom Heiligen Tor* (Mainz am Rhein 2002) 22

de stadsmuren bij de Thriacische Poort in de Kerameikos.²⁵ De Kerameikos was de belangrijkste begraafplaats van de Athene in de Klassieke Oudheid.²⁶ De vondst van de Thriacische Sculptuur stond aan het begin van een reeks soortgelijke vondsten in de Kerameikos.²⁷ Naast sculpturen zijn hier ook doorgezaagde stukken zuil van de onafgemaakte Peisistratus Tempel van Zeus gevonden.²⁸ Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de spolia die zijn gevonden, in de stadsmuren zijn verwerkt gedurende de bouw onder Themistokles in 479. Deze vondsten bewijzen dus dat er inderdaad gebruik is gemaakt van spolia voor de bouw van de stadsmuren, zoals Thukydides het beschreven heeft.

Ook in het fundament van de stadsmuren buiten de Kerameikos zijn soortgelijke vondsten gedaan. In de jaren twintig van de vorige eeuw zijn in de fundamente van de stadsmuren drie reliëfs in de kern van de zogenaamde Piraeus Poort gevonden: 'Het Balspel Reliëf', 'Het Hond-en-Katgevecht' en 'De Jonge Worstelaars'.²⁹ Oorspronkelijk waren dit de reliëfs van de sokkels van sculpturen.³⁰ Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat ook deze reliëfs zijn verwerkt gedurende de bouw van de stadsmuren in 479.³¹ Archeologisch onderzoek heeft dus in meerdere delen van de stadsmuren bevestigd

²⁵ Niemeier, *Der Kuros vom Heiligen Tor* 22

²⁶ J. Travlos., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (Tübingen 1971) 300

²⁷ A. J. Podlecki, *The Life of Themistocles. A Critical Survey of the Literary and Archaeological Evidence* (Montreal & London 1975) 182

²⁸ Wycherley, *The Stones of Athens* 12

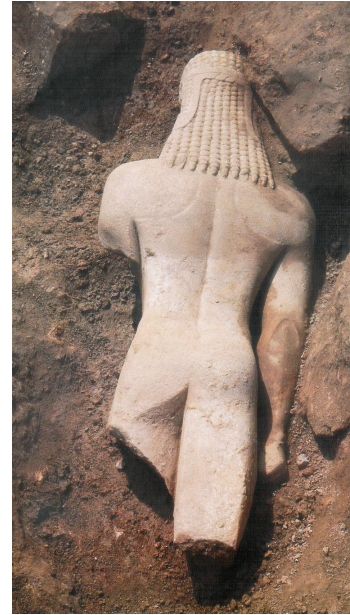
²⁹ A. Philadelphus, *The Statue-Bases Recently Discovered at Athens* (Londen 1922)

³⁰ W. R. Biers, *The Archeology of Greece* (Londen 1996) 176

³¹ Podlecki, *The Life of Themistocles. A Critical Survey of the Literary and Archaeological Evidence*, 182

dat er spolia zijn gebruikt.

In 2002 werd een ontdekking gedaan die weerlegde dat het gebruik van spolia alleen te verklaren is met het feit dat er onder tijdsdruk is gebouwd. W. D. Niemeier legde over deze ontdekking verslag.³² In het voorjaar van 2002 is er een kouros van marmer op het terrein voor de Heilige Poort gevonden (afbeelding 4). Daarnaast zijn er nog andere sculpturen, reliëfs, kapitelen en vazen gevonden. Het spolium vertoonde sporen van wagens, wat betekent dat het als bestrating heeft gediend. Het was de bestrating van de Heilige Weg die Athene verbond met Eleusis. Bestrating was minder essentieel dan stadsmuren die de veiligheid van de Atheners konden garanderen. De vondsten in de Heilige Weg bewijzen dus dat het gebruik van spolia niet zo bijzonder was als Thukydides deed voorkomen.

Afbeelding 4: Kouros in de Heilige Weg

Bovendien, stelde J. Stroszeck, zijn de spolia zorgvuldig geplaatst bij de bestrating van de Heilige Weg.³³ De kouros is bijvoorbeeld zichtbaar zorgvuldig op zijn buik gelegd en direct naast zijn hoofd waren twee poros-stenen geplaatst. Dat er sculpturen en reliëfs waren gebruikt in de stadsmuren zijn dus geen indicaties van tijdsnood om de stad te ommuren, omdat het zelfs voor bestrating werd gebruikt, waar zichtbaar de tijd voor werd genomen.

Kortom, de opgegraven delen tonen dat er inderdaad, zoals Thukydides schreef, gebruik was gemaakt van spolia om de stadsmuren op te bouwen. Soortgelijke vondsten die dienden als bestrating bewijzen echter dat het gebruik van spolia niet per definitie op haast wijzen.

³² Niemeier, *Der Kuros vom Heiligen Tor*, 22

³³ J. Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park* (Athene 2014) 58

Structuur

In dit deelonderwerp volgt een beschrijving van de structuur van de stadsmuren. Ik besteed aandacht aan hoe Thukydides de bouwstenen omschreef: de bouwstenen zijn geplaatst in de volgorde dat ze werden aangeleverd; de bouwstenen verschilden in formaat; en de bouwstenen zijn niet passend gemaakt. Als uitgangspunt neem ik de stadsmuren in de Kerameikos, omdat dit deel relatief goed bewaard is gebleven en overeenkomt met de beschrijving van Thukydides in 1.93.2.³⁴ Ik zal me vooral richten op het fundament van de stadsmuren om twee redenen: 1.93.2 had alleen betrekking op de fundamenten en alleen van het fundament zijn overblijfselen gevonden.³⁵

Aan de hand van W. Judeich zal ik de structuur van de stadsmuren uiteenzetten.³⁶ Het fundament bestond uit twee wanden die met steenslag, aarde en klei waren opgevuld (zie afbeelding 5). In de ruimte tussen de wanden zijn ook spolia teruggevonden. De wanden van het fundament waren beiden rond de 1,70 meter hoog en tussen 2,50 en 3,25 meter in doorsnede. De wanden van het fundament bestonden uit twee lagen: de onderste laag bestond uit blokken poros-steen en daarboven lag een laag polygonen gemaakt uit hard

Afbeelding 5: fundament

kalksteen. Ook in de wanden van het fundament zijn spolia teruggevonden (afbeelding 6). De spolia zijn vooral verwerkt in de onderste laag van de stadsmuren. Er is zichtbaar tevergeefs geprobeerd de stenen zo te plaatsen dat ze een vlakke bovenkant van het fundament vormden voor de muren. De structuur in de opbouw weerlegt dus

³⁴ Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, 61

³⁵ Theodoraki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 105

³⁶ W. Judeich, *Topographie von Athen* (München 1931) 133

de beschrijving van Thukydides waarin hij stelde dat er in de haast bouwstenen zijn geplaatst in de willekeurige volgorde waarin ze werden aangeleverd.

Afbeelding 6: divers materiaal

Archeologisch onderzoek bevestigt echter wel dat Thukydides gelijk had in zijn beschrijving van de kenmerken van de bouwstenen zelf. Om te beginnen verschilden zowel de spolia als blokken poros-steen in formaat (afbeelding 6).³⁷ Daarnaast zijn de stenen zichtbaar grof gehouwen (afbeelding 6).³⁸ De grove wijze waarop is gehouwen, komt overeen met dat Thukydides schreef dat er geen tijd was om het materiaal passend te maken. Het is mogelijk dat deze twee kenmerken er op wijzen dat de stadsmuren onder tijdsdruk zijn gebouwd.³⁹

Op het fundament van de stadsmuren in de Kerameikos was, zo beschreef Judeich, een leemstenen muur gevestigd.⁴⁰ Op de leemstenen muur was een laag van klei, aarde en zand aangebracht om de bovenkant van de muur egaal te maken. De hoogte van de stadsmuren in zijn geheel, inclusief de fundamente, bedroeg tussen de zes en de tien meter. De leemstenen kon Thukydides echter niet zien, omdat de ze aan het zicht werden onttrokken door uitbreidingen van de stadsmuren. Zijn beschrijving 1.93.2 heeft dus alleen betrekking op het fundament van de stadsmuren.

Verhogingen van het fundament waren nodig om weerstand te kunnen bieden aan geavanceerdere belegeringstechnieken die werden ontwikkeld.⁴¹

Dit brengt mij tot de conclusie dat Thukydides gelijk had ten aanzien van het feit dat er divers materiaal is gebruikt voor de bouw van de stadsmuren en dat de bouwstenen in formaat verschilden. Daarentegen heeft Thukydides ongelijk in zijn constatering dat het

³⁷ Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, 61

³⁸ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 105

³⁹ *Ibidem* 105

⁴⁰ Judeich, *Topographie von Athen*, 133

⁴¹ Wycherley, *The Stones of Athens*, 13

gebruik van spolia een gevolg van bouwen onder tijdsdruk is en dat de bouwstenen zijn geplaatst in de volgorde waarin ze werden aangeleverd.

Degelijke bouwstijl

Nu duidelijk is dat het gebruik van spolia niet per definitie betekent dat er onder tijdsdruk is gebouwd, doet zich de vraag voor of de stadsmuren degelijker waren gebouwd dan Thukydides het heeft beschreven. Uitgaande van het feit dat de stadsmuren lange tijd intact zijn gebleven, zal ik onderbouwen dat ze op een degelijke wijze zijn gebouwd.

Wycherley stelt dat het gebruiken van spolia niet ten koste ging van de degelijkheid van de stadsmuren.⁴² De stadsmuren bewezen bijna een eeuw hun dienst. Terwijl heel Attica werd geplunderd gedurende de Peloponnesische Oorlog, bleven de stadsmuren tot het einde van de oorlog geheel intact. Nadat de Atheners waren overwonnen, werden ze door Lacedaemoniërs gesommeerd om de stadsmuren af te breken. Ondanks de vernietiging zijn er nog steeds resten van de stadsmuren zichtbaar. De stadsmuren zijn dus op een degelijke manier gebouwd, omdat ondanks de vernietiging er nog steeds overblijfselen van te vinden zijn.

Daarnaast is er geen verslag gelegd over enige bouwactiviteiten van de stadsmuren bij de poortgebouwen tussen de voltooiing in 479 en de totale vernietiging in 404.⁴³ Het enige wat men heeft gedaan, is rond het jaar 430 puin storten in het gebied tussen de Thriasische Poort en de Heilige Poort om grondverzakking door de aanliggende rivier tegen te gaan.⁴⁴ Het feit dat er vanaf de bouw tot en met de vernietiging ervan geen reparaties nodig waren, bewijst dus dat de stadsmuren al in 479 meteen op een solide wijze zijn gebouwd.

⁴² Wycherley, *The Stones of Athens*, 11, 19

⁴³ Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, 61

⁴⁴ Wycherley, *The Stones of Athens*, 11

Ook is er vanaf de bouw van de stadsmuren in 479 tot 565 n. Chr. voortgebouwd op het fundament.⁴⁵ Het fundament van de stadsmuren werd tot vijf keer toe verhoogd.⁴⁶ Het feit dat er zolang is voortgebouwd op het fundament, houdt in dat er onder Themistokles een degelijke stadsmuur is gebouwd.

Afsluitend: Dat de stadsmuren op een degelijke manier zijn gebouwd, blijkt uit het feit dat ze een eeuw stand hebben gehouden zonder noemenswaardige reparaties of aanpassingen en uit het feit dat er bijna duizend jaar lang is voortgebouwd op de fundamenten uit 479. De stadsmuren waren dus degelijker gebouwd dan Thukydides in 1.93.2 beschreven heeft.

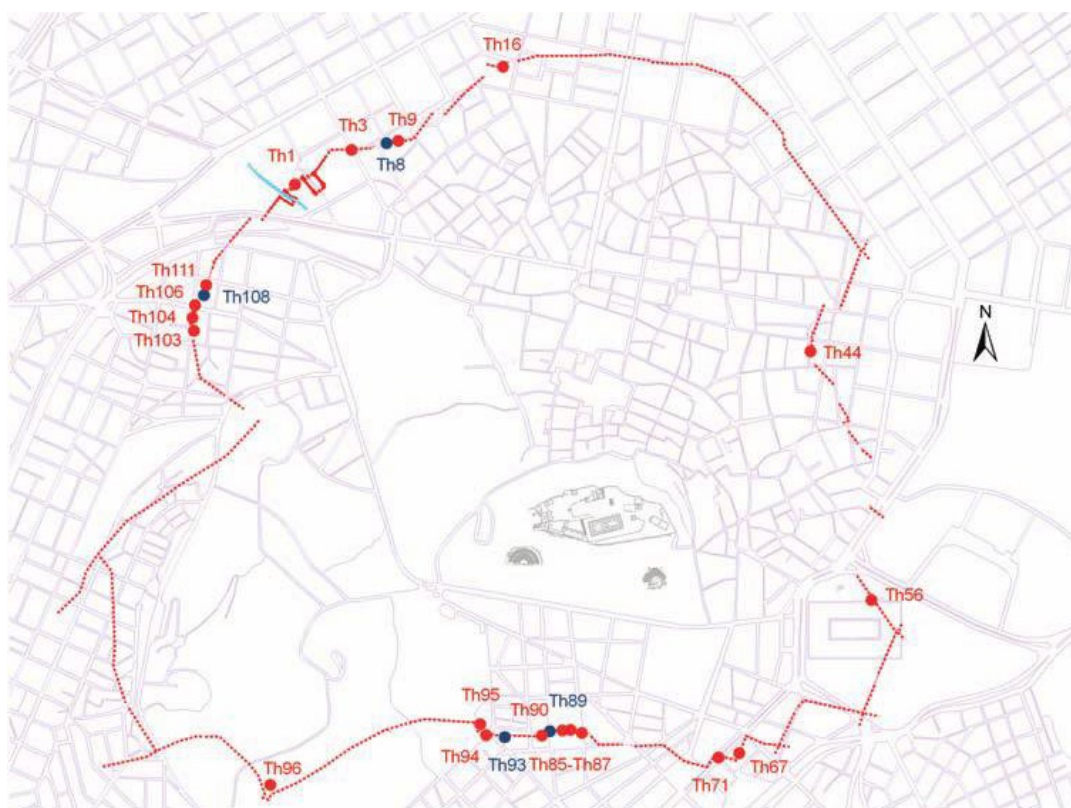
⁴⁵ Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, 61

⁴⁶ *Ibidem* 61

Stadsmuren in het geheel

Tot nu toe heb ik mij alleen gericht op de stadsmuren in de Kerameikos. De stadsmuren in de Kerameikos zijn niet representatief voor de stadsmuren in het geheel. In dit deelonderwerp leg ik uit waarom 1.93.2 niet geverifieerd kan worden met de stadsmuren in zijn totaliteit. Theocharaki zette uiteen waarom een gehele reconstructie van de stadsmuren onmogelijk is. Zij heeft een overzicht gemaakt van de opgegraven delen.⁴⁷

Er zijn 115 delen van de stadsmuren van Themistokles gelokaliseerd. Daarvan zijn er negentien delen opgegraven. Van de negentien delen zijn er in tien delen spolia teruggevonden (Th. 1, Th. 9, Th. 44, Th. 56, Th. 85, Th. 86, Th. 90, Th. 103, Th. 104, en Th. 106). In acht van de negentien teruggevonden delen is er sprake van dezelfde bouwstijl als in de Kerameikos. Het merendeel van de archeologische opgravingen komt dus overeen met de stadsmuren in de Kerameikos.

Afbeelding 8: restanten van de stadsmuren

⁴⁷ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 104

Het is echter onwaarschijnlijk dat het merendeel van de stadsmuren op dezelfde manier is gebouwd als in de Kerameikos. Van de 115 delen is het van 96 delen onmogelijk om de bouwstijl te achterhalen.⁴⁸ Volgens Theoracharakis is van de 96 resterende delen waarschijnlijk niets teruggevonden, omdat deze delen uit materiaal zijn gemaakt dat meer aan slijtage onderhevig was.⁴⁹ Wycherley stelt dat er alleen in stadsmuren bij de poortgebouwen spolia waren verwerkt.⁵⁰ De poortgebouwen waren relatief belangrijk. Daarom zijn de stadsmuren bij de poortgebouwen degelijker gebouwd in vergelijking met de rest van de stadsmuren. De opgegraven delen bevinden zich allemaal in de buurt van poortgebouwen. Er is daarom geen totaalbeeld van de bouwstijl van de stadsmuren te reconstrueren, omdat van de resterende 96 delen de bouwstijl nog niet te herleiden is. De beschrijving van Thukydides in 1.93.2 kan dus alleen worden geverifieerd met de stadsmuren in de buurt van poortgebouwen.

Daarnaast waren er ook verschillen in de bouwstijl van de stadsmuren bij de poortgebouwen. De beschrijving van Theocharaki over de stadsmuur bij de Sophrioniskou Poort (Th. 93) illustreert dat de stadsmuren bij de poortgebouwen ook in bouwstijl konden verschillen.⁵¹ De stadsmuur bij de Sophrioniskou Poort heeft drie kenmerken waarmee deze poort afweek van de stadsmuren in de Kerameikos. Om te beginnen waren de blokken steen van de stadsmuur bij de Sophrioniskou Poort van geelachtig poros-steen, in tegenstelling tot het roodachtige steen van de stadsmuren in de Kerameikos. Daarnaast was er in de bouw anathyrosis (afgevlakte stenen zonder tussenstof op elkaar plaatsen)⁵² toegepast. In de stadsmuren in de Kerameikos was deze techniek niet toegepast. Bovendien bestond het fundament niet uit wanden. Ten slotte was de Sophrioniskou Poort geheel uit steen opgetrokken, in tegenstelling tot de poortgebouwen

⁴⁸ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 104

⁴⁹ Ibidem 104

⁵⁰ Wycherley, *The Stones of Athens* 12

⁵¹ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 107

⁵² W. Müller-Wiener, *Griechisches Bauwesen in der Antike* (München 1988) 75

in de Kerameikos waar tussen twee fundamentswanden aarde en klei is gestort. De vergelijking tussen stadsmuren bij de Sophrioniskou Poort en de stadsmuren in de Kerameikos laat dus zien dat de poortgebouwen in bouwstijl en bouw materiaal konden verschillen.

Ook bepaalde het landschap de bouw van de stadsmuren. U. Knigge beschreef dat er zorgvuldig gebruik was gemaakt van rotsen en rivieren om de stadsmuren op te bouwen.⁵³ Daarnaast werden waar mogelijk oudere constructies gebruikt als fundament voor de stadsmuren. Het gebruik van landschap en oudere constructies had dus ook invloed op de bouwstijl. Hierdoor zijn de verschillende delen van de stadsmuren op verschillende wijzen gebouwd.

Op grond van het voorgaande kunnen we voorlopig concluderen dat de stadsmuren in de Kerameikos niet representatief zijn voor de stadsmuren in het geheel, omdat de stadsmuren uit verschillende delen bestonden die op verschillende wijzen zijn gebouwd. Daarnaast zijn alleen de meest solide delen van de stadsmuren opgegraven. Volgens Wycherley zijn de stadsmuren bij de poortgebouwen meer solide zijn gebouwd en daarom niet representatief voor de stadsmuren in zijn totaliteit. Ook verschilden de stadsmuren bij de poortgebouwen in bouwstijl. De bouwstijl van het grootste deel van de stadsmuren is nog niet te herleiden. Een reconstructie van de stadsmuren in zijn geheel is dus onmogelijk. Dit betekent dat 1.93.2 alleen met de meest degelijke delen van de stadsmuren kan worden geverifieerd.

⁵³ Knigge, U., 'Der Südhügel', in: *Kerameikos* (Berlijn 1976) 14

Bouwtijd

Thukydides beweerde dat de stadsmuren in een kort tijdsbestek zijn gebouwd. Door I.T. Hill, Judeich en de Winter is onderzoek gedaan naar de mogelijke tijdsduur van de bouw van de stadsmuren. Bij het bepalen van de tijdsduur hanteerden zij verschillende criteria. Deze criteria zullen in de onderstaande tekst worden toegelicht.

Volgens I. T. Hill zou het met de bouwtechnieken die gebruikt zijn mogelijk zijn geweest om de stadsmuren in een maand op te bouwen.⁵⁴ Hij gaat er daarbij van uit dat alleen bij de stadsmuren bij de poortgebouwen gebruik is gemaakt van kalksteen. De rest van de stadsmuren zou zijn opgetrokken uit kleisteen. Deze schatting is gericht op 1.91.4 waarin Thukydides schreef dat stadsmuren tot verdedigbare hoogte waren opgebouwd.

Thukydides heeft niet beschreven hoe lang de bouw van de stadsmuren precies duurde. Hij schreef *a little while*, wat overeen kan komen met de schatting van Hill.⁵⁵ De bouw van de stadsmuren was al begonnen toen de Lacedaemoniërs hierover werden geïnformeerd. Er is toen eerst een Lacedaemonisch gezantschap naar Athene afgereisd en vervolgens is Themistokles naar Sparta gegaan. Inclusief het oponthoud in Sparta zou dit proces een maand hebben kunnen duren. Een maand is daarom een aannemelijke schatting met wat Thukydides bedoelde met *a little while*. Hill bevestigt dus de beschrijving van Thukydides dat de stadsmuren in *a little while* zijn opgebouwd.

Judeich stelde dat de bouw van de stadsmuren vanaf de herfst 479 tot en met de lente van 478 v. Chr. duurde.⁵⁶ Deze schatting was gebaseerd op de stadsmuren die Judeich aantrof in de Kerameikos. Theocharaki herinnert ons eraan dat dit deel van de stadsmuren niet representatief is voor de stadsmuren in het geheel.⁵⁷ De schatting van Judeich dat de stadsmuren binnen een half jaar zijn gebouwd, was dus alleen gebaseerd op de stadsmuren in de Kerameikos.

⁵⁴ I. T. Hill, *The Ancient City of Athens* (Chicago 1969) 11

⁵⁵ Thuc. 1.93.2

⁵⁶ Judeich, *Topographie von Athen*, 71

⁵⁷ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 104

Volgens de Winter zou het 45 jaar hebben geduurd voordat de stadsmuren geheel in de polygonale bouwstijl (het gebruik van veelhoekige bouwstenen) waren opgebouwd.⁵⁸ Hiermee bedoelt hij dat het fundament van de stadsmuren overal op dezelfde manier was opgebouwd als in de Kerameikos. De Winter baseert zijn berekening op de totale lengte van de stadsmuren: zes kilometer. Daarbij gaat hij ervan uit dat de hele Atheense bevolking is begonnen met bouwen direct na de Perzische Oorlog en dat er voldoende bouw materiaal direct beschikbaar was.

Concluderend: de schattingen verschillen afhankelijk van het criterium dat werd gesteld. Voor dit onderzoek is de schatting van Hill het meest relevant, omdat hij dezelfde criteria hanteerde als Thukydides. Hill stelde dat het mogelijk is dat de stadsmuren in een maand tijd 'tot verdedigbare hoogte' zijn opgetrokken. Er van uitgaande dat een maand onder *a little while* (Thuc. 1.93.2) valt, klopt de beschrijving van Thukydides. De schatting van Judeich is achterhaald, omdat dit alleen betrekking heeft op de stadsmuren bij de poortgebouwen. De schatting van de Winter heeft geen betrekking op 1.93.2, omdat Thukydides over muren van verdedigbare hoogte schreef en de schatting van de Winter op voltooide muren is gebaseerd.

Faciliterende bouwomstandigheden

Of de stadsmuren in een kort tijdsbestek waren opgetrokken, hing mede af van de bouwomstandigheden. Indien de stadsmuren van Themistokles op oudere stadsmuren waren gebouwd, zou dit de bouwtijd hebben verkort. Of de stadsmuren van Themistokles op oudere stadsmuren waren gebouwd is nog onderwerp van discussie.⁵⁹ Andere aspecten die invloed hadden op de bouwtijd van de stadsmuren waren andere constructies die als fundament konden dienen, alsmede het landschap, aanwezigheid van bouw materiaal en een op voorhand aanwezige planning voor de bouw van de stadsmuren.

⁵⁸ de Winter, *Greek Fortifications*, 86, 87

⁵⁹ S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides. Vol. I* (Oxford 1991) 135

Als de stadsmuren waren gebouwd op oudere stadsmuren, zou dit de bouwtijd aanzienlijk hebben verkort. In literaire bronnen (Andokides 1.108, Herodotus 9.13 en Thucydides 1.89.3) staan indicaties dat er zogenaamde 'Pre-Themistoklesmuren' waren.⁶⁰ Thucydides schreef het volgende:

*Meanwhile the Athenian people, now quit of the Barbarians, fetched their wives, their children, and the remains of their property from the places in which they had been deposited, and set to work, **rebuilding** the city and the walls. Of the old line of wall but a small part was left standing. – Thuc. 1.89.3*

Het feit dat Thucydides het woord *rebuilding* van de muren gebruikte en dat er nog een klein deel van de muren over waren, zou betekenen dat er als stadsmuren waren voor de bouw van de stadsmuren van Themistokles. Van deze Pre-Themistoklesmuren wordt in de literatuur over het algemeen aangenomen dat Peisistratus deze muren heeft laten bouwen tussen 607 en 527 v. Chr.⁶¹ Daarnaast is het onwaarschijnlijk dat Athene in de vijfde eeuw v. Chr. nog geen stadsmuren had en de aan Athene onderworpen polis Eleusis wel.⁶² Athene was namelijk een belangrijker polis dan Eleusis.⁶³ Het is dus aannemelijk dat er Pre-Themistoklesmuren hebben bestaan.

Daarentegen stelde Wycherley dat er nog geen archeologisch bewijs is gevonden voor 'Pre-Themistoklesmuren'.⁶⁴ Indien er toch Pre-Themistoklesmuren waren, waren die niet van een degelijke kwaliteit aangezien er niets van teruggevonden is, want meestal is er met archeologische onderzoek wel iets terug te vinden van constructies als stadsmuren.

Ook, aldus Wycherley, was Athene in de Perzische Oorlog volledig afhankelijk van hun zeevloot.⁶⁵ Dit impliceert dat de Atheners niet op hun stadsmuren konden vertrouwen.

⁶⁰ R. Weir, 'The lost Archaic wall around Athens', in: *Phoenix vol 49, 1* (Victoria 1995) 247, 248

⁶¹ Weir, 'The lost Archaic wall around Athens', *Phoenix vol 49, 1*, 247, 248

⁶² Hornblower, *A Commentary on Thucydides Vol. I*, 135

⁶³ *Ibidem* 135

⁶⁴ Wycherley, *The Stones of Athens*, 9

⁶⁵ Wycherley, *The Stones of Athens*, 9

Bovendien vormden de bergen een natuurlijke bron van bescherming voor Athene. Hier waren stukken muur en fortificaties gebouwd die Athene konden beschermen. Daarom waren er tot de vijfde eeuw v. Chr. geen degelijke stadsmuren nodig voor Athene. Voorlopig kan dus worden gesteld dat er geen degelijke constructie was die als fundament kon dienen ter facilitering van de bouw van de stadsmuren.

Maar er waren ook factoren die de bouw van de stadsmuren bespoedigden. Ten eerste werd op sommige plaatsen gebruik gemaakt van oudere gebouwen als fundament voor de stadsmuren.⁶⁶ Een fundament dat al aanwezig was bespaarde tijd, omdat dan niet overal een fundament aangelegd hoefde te worden.

Vervolgens faciliteerde volgens U. Knigge het landschap de bouw van stadsmuren.⁶⁷ Er werd gebruik gemaakt van heuvels in het zuiden en zuidwesten waarvan de rotsen het verloop van de muur voorschreven. In het aansluitende Pompeiongebied dat geleidelijk afliep, bood de rode aarde een vaste bouwgrond. Verder noordelijk steeg het terrein langzaam en maakte een muurverloop mogelijk. De stadsmuren konden dus in korte tijd worden opgebouwd, omdat er handig gebruik werd gemaakt van het landschap.

Bovendien bespaarde aanwezig bouw materiaal tijd. De Perzen hebben de meeste gebouwen en monumenten in Athene vernield.⁶⁸ Het achtergelaten Perzenpuin werd gebruikt voor de bouw van de stadsmuren.⁶⁹ Dit bespaarde tijd bij het houwten van stenen uit rotsen. Ook bespaarde het tijd bij de levering van bouw materiaal. Het Perzenpuin dat in de stadsmuren is verwerkt, was namelijk veelal afkomstig van nabijgelegen monumenten of gebouwen.⁷⁰

Ten slotte zou een op voorhand aanwezige opzet voor de bouw van de stadsmuren ook tijd besparen.⁷¹ Athene begon in 493/2 v. Chr. al Piraeus te fortificeren. Het is aannemelijk dat er toen ook al een opzet is gemaakt voor de stadsmuren in Athene.⁷²

⁶⁶ Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, 59

⁶⁷ Knigge, 'Der Südhügel', 13

⁶⁸ J. M. Camp, *The Archeology of Athens* (Vicenza 2001) 59

⁶⁹ Wycherley, *The Stones of Athens* 11

⁷⁰ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 107

⁷¹ Wycherley, *The Stones of Athens*, 11

⁷² Ibidem 11

Kortom, er waren geen Pre-Themistoklesmuren die een degelijk fundament voor de stadsmuren konden bieden. Hierop kon dus geen tijd worden bespaard bij de bouw van de stadsmuren. Daar staat tegenover dat andere factoren zorgden voor een snellere bouw van de stadsmuren: het geschikte landschap, voldoende bouw materiaal in de vorm van Perzenpuin en een op voorhand aanwezige opzet voor de bouw van de stadsmuren. Deze factoren verklaren dat de stadsmuren toch op een degelijke wijze in een korte tijd zijn opgetrokken.

Conclusie

Deze conclusie vormt de verantwoording van de tweedeling van 1.93.2 in het eerste hoofdstuk. Het eerste deel van 1.93.2 (*the foundations are laid of stones of all kinds, and in some places not wrought or fitted – Thuc. 1.93.2*) is met archeologisch onderzoek bevestigd. Er zijn inderdaad spolia teruggevonden in de stadsmuren. Ook bevestigt archeologisch onderzoek dat de stenen grof zijn gehouwen.

De gevolgtrekking van Thukydides wordt echter door archeologisch onderzoek weerlegd op meerdere gronden. Er is zichtbaar tevergeefs geprobeerd de stenen zo te plaatsen, dat het fundament een vlakke bovenkant kreeg.

Bovendien relateerde Thukydides het gebruik van spolium onterecht aan tijdsnood. Het gebruik van spolium bleek na vondsten van soortgelijk materiaal in de Muren van Konon en in de Heilige Weg niet zo bijzonder te zijn als Thukydides deed voorkomen.

Ook waren de stadsmuren op een degelijke wijze gebouwd: de stadsmuren bewezen bijna een eeuw hun dienst, zonder enige vorm van reparaties en er is tot 565 n. Chr. voortgebouwd op het fundament van de stadsmuren.

Toch zouden de stadsmuren in een maand kunnen zijn gebouwd, wat strookt met *a little while* waarover Thukydides schreef. Hoewel de stadsmuren niet op een degelijk fundament van eventuele 'Pre-Themistoklesmuren konden worden gebouwd, waren er wel

andere faciliterende factoren die de bouwtijd konden verkorten: fundamenten van andere gebouwen, een geschikt landschap, Perzenpuin en een opzet voor de bouw van de stadsmuren. Kortom, de gevolgtrekking tussen het eerste deel en het tweede deel van 1.93.2 is onjuist. De stadsmuren zijn inderdaad in een kort tijdsbestek opgebouwd, maar de haastige werkwijze waarover Thukydides schreef is overdreven.

Hoofdstuk 2: De politieke betekenis van het gebruik van spolia

Thukydides schreef expliciet dat er gebruik was gemaakt van materialen van tombes en sculpturen als spolium.⁷³ De spolia die zijn gevonden in stadsmuren in de Kerameikos zijn veelal afkomstig van grafmonumenten.⁷⁴ In dit laatste hoofdstuk wordt aan de hand van de context waarin de stadsmuren zijn gebouwd, gesteld dat het gebruiken van grafmonumenten als spolia ook een politieke implicatie kan hebben.

Het is opvallend dat grafmonumenten, die een belangrijke functie hadden, zijn gebruikt als spolia.⁷⁵ Volgens L. Schneider en C. Höcker zou het gebruik van grafmonumenten als spolia regelrechte grafschennis en een provocatie aan de nabestaanden zijn.⁷⁶ Als voorbeeld gebruik ik de grafmonumenten die zijn gevonden in de Heilige Weg. In de Heilige Weg zijn kouroi en sculpturen van sfinxen en leeuwen gevonden die dateren uit de zesde eeuw.⁷⁷ Deze sculpturen stonden oorspronkelijk op tombes in de Kerameikos.⁷⁸ De functie van de sculpturen en kouroi is beschreven door K. Stähler op basis van soortgelijke vondsten.⁷⁹ De leeuwen symboliseerden kracht en geest van de overledene en waren de symbolische stichters van de aristocratie. De sfinxen stelden door de Goden onderworpen demonen voor. De kouroi illustreerden op onrealistisch wijze de overledenen: De naaktheid symboliseerde de atletische vaardigheden, *arete* (deugden) en *kalokagathia* (ideale

⁷³ *To this day the building shows signs of the haste of its execution; the foundations are laid of stones of all kinds, and in some places not wrought or fitted, but placed just in the order in which they were brought by the different hands; and many columns, too, from tombs and sculptured stones were put in with the rest.* – Thuc. 1.93.1 en 1.93.2

⁷⁴ Theocharaki, 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', 110

⁷⁵ Niemeier, *Der Kuros vom Heiligen Tor*, 50

⁷⁶ L. Schneider, C. Höcker, *Griechisches Festland. Antiken und Byzanz, Islam und Klassizismus zwischen Korinthischem Golf und nordgriechischem Bergland* (Keulen 1996) 116

⁷⁷ Niemeier, *Der Kuros vom Heiligen Tor* 47

⁷⁸ *Ibidem* 47

⁷⁹ K. Stähler, *Form und Function, Kunstwerke als politisches Ausdrucksmittel* (Münster 1993) 13, 25, 108

vereniging van schoonheid en karakter). De vraag die hieruit voort vloeit, is waarom de grafmonumenten niet gespaard zijn gebleven.

Volgens R. Garland heeft het gebruik van grafmonumenten een politieke implicatie.⁸⁰ Grafmonumenten waren voorbehouden aan de aristocratische burgers. Naast het bewaken van graven, dienden grafmonumenten om de status van de overledene te benadrukken. Met de verwijdering van een grafmonument ontnam men iemands roem. De Atheners zouden in der loop der jaren een antipathie jegens de aristocratie hebben ontwikkeld. Themistokles profileerde zich als democraat en speelde daarmee handig in op de vijandige sfeer tegen de aristocratie in Athene. Van oudsher zijn democraten en aristocraten namelijk antagonisten van elkaar. De onvrede over de aristocratie zou dus op instigatie van Themistokles tot uiting zijn gekomen in het gebruiken van de aristocratische grafmonumenten als spolia. Het gebruik van grafmonumenten zou dus niet uit tijdsnood of religieuze nalatigheid komen, maar een uiting van onvrede over de aristocratie zijn.⁸¹

W.D. Niemeier ging nog verder in deze theorie dan Garland. Niemeier opperde dat het mogelijk was dat de grafmonumenten door de Atheners zelf zijn verwoest.⁸² In de historiografie wordt vooral aangenomen dat deze sculpturen en reliëfs door de Perzen vernield zijn. Het is echter ook mogelijk dat de Atheners zelf deze sculpturen en reliëfs in 508 hebben vernietigd tijdens de verdrijving van het Alkmaeonidische adelgeslacht. De grafmonumenten die zijn gevonden, behoren namelijk voor het merendeel toe aan de Alkmaeoniden en zijn afkomstig uit de zesde eeuw v. Chr.⁸³ Het is nog niet zeker dat we hier met Athenerpuin te maken hebben in plaats van Perzenpuin, maar het laat wel zien dat er vanaf 508 al een vijandige houding jegens de aristocratie in Athene bestond. Dit impliceert dus dat er weinig waarde aan grafmonumenten werd gehecht, omdat deze van aristocraten waren en een aristocratische symboliek vertoonden.

De afnemende waarde die werd gehecht aan grafmonumenten, sluit aan op P. Toohey die stelde dat het aantal grafmonumenten afnam in de tijd van de opkomende

⁸⁰ R. Garland, *The Greek Way of Death* (Londen 1985) 4, 122

⁸¹ Niemeier, *Der Kuros vom Heiligen Tor* 50

⁸² Ibidem 50

⁸³ Stroszeck, *Der Kerameikos in Athen, Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, 61

democratie in de archaïsche periode.⁸⁴ Hoewel de begraafplaatsen steeds groter werden, nam het aantal grafmonumenten af.

Terugkomend op de inleiding: Thukydides schreef het gebruik van grafmonumenten als spolia voor de bouw van de stadsmuren volledig toe aan haast. Het ligt niet in de lijn der verwachtingen dat Thukydides, die bekend staat om zijn grondige en systematische aanpak van bronnenonderzoek, de vijandige houding jegens de Atheense aristocratie volledig was ontgaan.⁸⁵ Eén mogelijke verklaring is dat de politieke implicatie van het spolia Thukydides is ontgaan, omdat hij met zijn voorkeur voor een oligarchische staatsvorm hier geen rekening mee hield. Een andere verklaring is dat Thukydides bewust niet over een vijandige houding jegens de aristocratie heeft geschreven, omdat dit niet strookte met hoe hij het verleden graag zag. Thukydides stelde dat mensen konden leren van zijn werk en daarom is het waarschijnlijk dat Thukydides de successen van de democratie niet had beschreven, om dit systeem niet aan te moedigen bij zijn lezers.⁸⁶

Kortom, het gebruik van grafmonumenten had volgens Garland een politieke implicatie. Het gebruik van grafmonumenten als spolia zou een uitdrukking van onvrede zijn jegens de aristocratie. Deze onvrede over de aristocratie uitte zich al in 508 toen een aristocratische familie uit Athene werd verdreven. Themistokles speelde handig in op het sentiment van de meeste Atheners door zich als democraat te profileren. Op instigatie van Themistokles zouden de grafmonumenten dus als spolia zijn gebruikt om de stadsmuren op te bouwen. Het is onwaarschijnlijk dat Thukydides de politieke implicatie van het gebruik van grafmonumenten als spolia voor de bouw van de stadsmuren volledig was ontgaan. Wellicht speelde hier zijn eigen voorkeur een rol, omdat Thukydides zich aangetrokken voelde tot de aristocratie en daardoor beïnvloed werd in zijn waarnemingen. Het is echter onwaarschijnlijk dat Thukydides zijn mening over de democratie zou hebben gegeven,

⁸⁴ P. Toohey, 'Death and Burial in the Ancient World', in *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome Vol I* (Oxford University Press, 2010) 364

⁸⁵ B. Bleckmann, *Der Peloponnesische Krieg* (München 2007) 9

⁸⁶ Thuc. 1.22.4

omdat hij ernaar streefde om objectief verslag te leggen over het verleden. In 1.93.2 vermeldde Thukydides niets over het democratische aspect van de bouw van de stadsmuren. Hoogstwaarschijnlijk verzweg Thukydides bewust het democratische succes van de bouw van de stadsmuren, omdat hij sceptisch was over de democratie. In het begin van de Peloponnesische Oorlog stelde Thukydides dat uit zijn beschrijvingen lering kan worden getrokken. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat Thukydides bewust het democratische succes van de bouw van de stadsmuren buiten beschouwing heeft gelaten, omdat hij het democratische systeem niet wilde aanmoedigen bij zijn lezers.

Conclusie

In dit onderzoek staat de vraag centraal of Thukydides in 1.93.2 de juiste conclusie trok ten aanzien van het materiaal waaruit de stadsmuren zijn opgebouwd. Thukydides trok de conclusie dat er grote haast was bij de bouw van de stadsmuren. Hij onderbouwde dit in 1.93.2 aan de hand van kenmerken van de stadsmuren. Dat dit kenmerken van haast zijn, wordt door archeologisch onderzoek deels bevestigd en deels weerlegd.

Er zijn in de stadsmuren verschillende steensoorten gevonden en de stenen waren verschillend in formaat. Bovendien zijn de stenen zichtbaar op grove wijze gehouwen. Deze kenmerken zouden kunnen wijzen op haast bij de bouw van de stadsmuren.

Daarentegen zijn er ook twee kenmerken van de stadsmuren waarvan Thukydides onterecht stelde dat die het gevolg was van een haastige werkwijze. Allereerst heeft archeologisch onderzoek aangetoond dat er wel degelijk sprake was van ordening in bouw materiaal. Het is zichtbaar dat de stenen in het fundament zorgvuldig zijn geplaatst en dat er getracht is om de stenen zo te formeren dat er een vlakke bovenkant ontstond. Ook is aangetoond met vondsten van spolia in de Heilige Weg dat het gebruik van spolia niet zo bijzonder was als Thukydides deed voortkomen.

Daarnaast zijn er ook spolia gebruikt om andere muren mee op te trekken. De vondsten van spolia in andere muren bewijzen dat het om een gebruikelijke bouwstijl ging en niet per se op haast hoeft te wijzen.

Ook ging het gebruik van spolia niet ten koste van de degelijkheid van de stadsmuren. Ondanks de vernietiging van de stadsmuren na de Peloponnesische Oorlog zijn er nog steeds delen van de stadsmuren terug te vinden. Daarnaast zijn er vanaf de bouw in 479 tot en met 430 geen bouwactiviteiten vastgelegd, wat inhoudt dat de stadsmuren van meet af aan degelijk zijn gebouwd. Ook is er van 430 v. Chr. tot 565 n. Chr.

voortgebouwd op het eerste fundament dat is aangelegd in 479 v. Chr, wat wederom de degelijkheid van de stadsmuren onderbouwt.

Er dient wel rekening te worden gehouden met het feit dat 1.93.2 geen totaalbeeld van de stadsmuren geeft. De stadsmuren bestonden uit verschillende delen die op verschillende manieren waren gebouwd. Van het overgrote deel van de stadsmuren is de bouwstijl niet te herleiden. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat 1.93.2 alleen betrekking heeft op de betere delen van de stadsmuren.

Onderzoek heeft uitgewezen dat Thukydides gelijk kan hebben met het korte tijdsbestek waarin de stadsmuren zijn opgebouwd tot verdedigbare hoogte. Het korte tijdsbestek waarin de stadsmuren zijn gebouwd, hoeft echter niet per se op gehaaste bouwwijze te duiden. Er lagen ook andere factoren ten grondslag aan het korte tijdsbestek waarin de stadsmuren zijn opgetrokken. Bijvoorbeeld: het geschikte bouwlandschap, aanwezig bouw materiaal en een op voorhand aanwezige opzet voor de bouw van de stadsmuren.

Omdat het gebruik van spolia niet op haast wees, concludeerde Garland dat het een politieke implicatie had. Het gebruik van aristocratische grafmonumenten als spolia zou een uitdrukking van onvrede zijn jegens de aristocratie. Deze onvrede over de aristocratie uitte zich al in 508 toen een aristocratische familie uit Athene werd verdreven. Themistokles speelde handig in op het sentiment van de meeste Atheners door zich als democraat te profileren. Op instigatie van Themistokles zouden de grafmonumenten dus als spolia zijn gebruikt om de stadsmuren op te bouwen.

Het is onwaarschijnlijk dat Thukydides, die bekend staat om zijn grondige en systematische aanpak van bronnenonderzoek, de politieke implicatie van het gebruik van grafmonumenten als spolium voor de bouw van de stadsmuren volledig was ontgaan. Daarom ben ik van mening dat Thukydides bewust de politieke implicatie van het gebruik van spolium negeerde, want dit zou betekenen dat de bouw van de stadsmuren een democratisch succes was. Door het gebruik van spolium volledig aan haast toe te dichtten, kon Thukydides vermijden dat de aristocratie in zijn werk in een negatief daglicht kwam te

staan. Het beeld dat Thukydides creëerde over de haast bij het bouwen van de stadsmuren, moet dus genuanceerd worden, omdat het democratische element ontbreekt. Daarvoor in de plaats zou er meer nadruk moeten liggen op het feit dat het gebruik van spolium een uiting was van onvrede over de aristocratie, waarvoor Themistokles verantwoordelijk was.

Bibliografie

Literatuur

- Biers, W. R., *The Archeology of Greece* (Londen 1996)
- Bleckmann, B., *Der Peloponnesische Krieg* (München 2007)
- Boer, W. den, 'Themistocles in Fifth-Century Historiography', in: G.J. Boter, A. Chanotis en K.M. Coleman ed., *Mnemosyne Vol. 15* (Leiden 1962)
- Camp, J. M., *The Archeology of Athens* (Yale 2001)
- Cartwright, M., *Piraeus* (2013) <http://www.ancient.eu/Piraeus/>
- Cartledge, P., *Sparta and Lakonia, A Regional History 1300 to 362 BC* (Oxford 2002)
- Fornara, C. W., Samons, L.J., *Athens from Cleisthenes to Pericles* (Berkeley, Los Angeles & Oxford 1991)
- Frost, F., *Themistocles' Place in Athenian Politics* (Berkeley 1968)
- Garland, R., *The Greek Way of Death* (Londen 1985)
- Green, P., *The Year of Salamis, 480–479 BC.* (London 1970)
- Hill, I. T., *The Ancient City of Athens* (Chicago 1969)
- Hornblower, S., *A Commentary on Thucydides. Vol. I.* (Oxford 1991)
- Judeich, W., *Topographie von Athen* (München 1931)
- Knigge, U., 'Der Südhügel', in: *Kerameikos. Älteste Geschichte* (Berlijn 1976)
- Landmann, G. P., *Thukydides, Der Peloponnesische Krieg* (München 1991)
- Müller-Wiener, W., *Griechisches Bauwesen in der Antiken* (München 1988)
- Niemeier, W. D., *Der Kuros vom Heiligen Tor* (Mainz am Rhein 2002)
- Philadelphus, *The Statue-Bases Recently Discovered at Athens* (Londen 1922)
- Podlecki, A.J., *The Life of Themistocles. A Critical Survey of the Literary and Archaeological Evidence* (Montreal & London 1975)
- Scardino, C., *Gestaltung und Funktion der Reden bei Herodot und Thukydides* (Berlijn 2008)
- Schneider, L., Höcker, C., *Griechisches Festland. Antiken und Byzanz, Islam und Klassizismus zwischen Korinthischem Golf und nordgriechischem Bergland* (Keulen 1996)
- Stähler, K. 'Form und Function, Kunstwerke als politisches Ausdrucksmittel', in: *Eikon, Beiträge zur antiken Bildersprache. Band 2* (Münster 1993)
- Stroszeck, J., *Der Kerameikos in Athen. Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park* (Athene 2014)
- Theocharaki, M., 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', in: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 80, 1* (2011)
- Toohey, P., 'Death and Burial in the Ancient World', in: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome Vol I* (Oxford University Press, 2010)

- Travlos, J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (London 1971)
- Weir, R., 'The lost Archaic wall around Athens', in: *Phoenix, Vol 49* (Victoria 1995)
- Will, W., *Der Untergang von Melos* (Bonn 2006)
- Winter, F. E. de, *Greek Fortifications* (Londen 1971)
- Whitley, J., *The Archeology of Ancient Greece* (Cambridge 2001)
- Wycherley, R. E., *The Stones of Athens* (New Jersey 1978)

Bronnen

- Thukydides, *De Peloponnesische Oorlog, boek 1*

Afbeeldingen

- Afbeelding 1: kaart van de Muren van Themistokles
<http://www.stilus.nl/oudheid/wdo/LANGEMUR.html>
- Afbeelding 2: De Thriacische Sculptuur
http://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-gsm005/gsm000_img0005
- Afbeelding 2: Het Balspel Reliëf
<http://www.namuseum.gr/object-month/2011/aug/aug11-en.html>
- Afbeelding 4: Kouros in de Heilige Weg
Niemeier, W. D., *Der Kuros vom Heiligen Tor* (Mainz am Rhein 2002)
- Afbeelding 5: fundament
Theocharaki, M. 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', in: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 80, 1* (2011)
- Afbeelding 6: divers materiaal
Theocharaki, M. 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', in: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 80, 1* (2011)
- Afbeelding 7: fasering stadsmuren
Theocharaki, M. 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', in: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 80, 1* (2011)
- Afbeelding 8: restanten van de stadsmuren

Theocharaki, M. 'The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction', in: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 80, 1 (2011)